

Skagerraks kapare

STUDIEHANDLEDNING

INLEDNING

Sex studietillfällen

Välkommen till kaparnas tid! Detta studiematerial är uppdelat på sex teman, vilket passar för sex studietillfällen. Men hur många gånger ni behöver och vill ha bestämmer ni förstås själva.

För vuxna kan materialet användas med eller utan kursledare. För barn och ungdomar i mellanstadieåldern och uppåt fungerar det bra som en del i skolarbetet under ledning av lärare. Här finns utmärkta möjligheter att få in flera skolämnen som svenska, engelska, historia, geografi, matematik, NO-ämnen med mera. Bara fantasin sätter gränser.

Frågor, uppslag och tips

Till varje tema finns frågor, uppslag att diskutera samt tips på relevanta utflyktsmål. Dessa har anpassats efter olika kunskapsnivåer och målgrupper. Ni väljer även här vad ni vill ta del av och på vilket sätt. Kanske hamnar just er grupp i en

engagerad diskussion kring en närliggande fråga som inte direkt tas upp i det här materialet. Då ska ni självklart göra det!

Underlag och fördjupning

Eftersom den svenska kaparhistorien fortfarande är ett relativt bortglömt område är litteraturen som finns till hands ganska begränsad, åtminstone om vi pratar populärlitteratur. Det underlag vi främst rekommenderar att ha till hands är broschyren Skagerraks kapare – med rätt att plundra, som medföljer detta studiematerial. Den finns även i en engelsk version vilket gör att den också kan användas i språkundervisningen.

Önskar ni fördjupa er har vi på slutet samlat en del tips på övrig litteratur och andra källor där ni kan hämta mer information och inspiration.

Lycka till!

Om projektet Skagerraks kapare

Skagerraks kapare är en del i projektet Business to Heritage som bland annat finansieras genom EU Interreg/Gränslöst samarbete. Inom projektet samarbetar Lysekils kommun med Isegran/Fredrikstad kommune i Norge, Fredrikstad museum, Innovatum i Trollhättan, Havets Hus i Lysekil och Fyrbodals kommunalförbund.

Inom projektet finns en hemsida: www.skagerrakskapare.se.

Två broschyrer har tagits fram: Den ena är "Skagerraks kapare – med rätt att plundra" som finns att beställa hos Lysekils kommun eller kan laddas ner på www.skagerrakskapare.se. Den andra är "Barnens kaparberättelser" som innehåller 13 livfulla berättelser gjorda av elever på Gullmarskolan i Lysekil. Det har även gjorts en dokumentärsvit och en upplevelseutställning för barn och ungdomar som båda visas på Havets Hus i Lysekil under 2014 och 2015.

KAPARE ELLER PIRAT?

”Uppå Kungliga Majestäts nådiga befallning göres wetterligt att Johan Ljungberg ägande båten Neptunus har ärhållit tilstånd att wäpna och utrusta berörde båt mot rikets fiender med två twåpundiga canoner och nödige handgewär, samt fjorton mans besättning, i ändamål att upbringa och då nöden det fordrar förstöra skepp och farkoster, som tilhöra de i krig med Swerige warande magter eller deras undersåtare...”

Så här kunde ett svenskt kaparbrev formuleras. Just detta är en förkortad version av ett verkligt kaparbrev, undertecknat av landshövding Axel von Rosen i Göteborg och utfärdat den 14 oktober 1813. Det bör därför ha varit ett av de allra sista kaparbrev som delades ut i Sverige.

Kaparbrev gav vanliga, civila kaptener och handelsmän laglig rätt att plundra fiendeskepp – till skillnad från illegalt sjöröveri som var straffbart. Och det var förstås inte bara i Sverige dessa tilltag utspelade sig, utan kaperiverksamhet användes som militär strategi av en mängd nationer under flera århundraden. Det var ett naturligt sätt att förstärka styrkorna när det var krig.

Här uppe i norr förekom kaperi redan från slutet av 1300-talet när de tyska vitaliebröderna härjade i nordiska farvatten, även om det oftare handlade om sjöröveri i det fallet. Under både 1500- och 1600-talen vet man att Sverige var aktivt som kaparnation under vissa krigsperioder, under olika regenter.

Men det var i början av 1700-talet som kaperiet nådde sin guldålder i vårt land. Från 1710 och fram till det intensiva kaparåret 1717 utfärdades massor av kaparbrev till privata aktörer som gärna ville vara med och ta del av den lönsamma kaperikakan. Och det var framför allt på västkusten de blev riktigt många.

Ta reda på

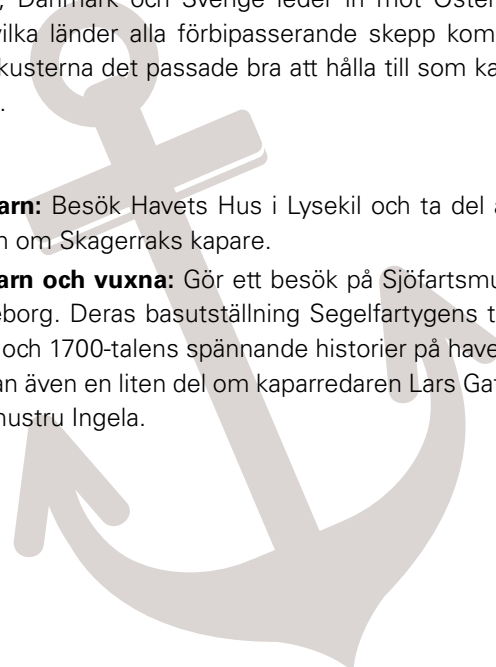
- Vad är skillnaden mellan en pirat och en kapare?
- Hur gick en kapning till?
- Vad var det för krig Sverige deltog i under 1700-talets början, och mot vilka länder?

Att diskutera

- Föreställ er att vara ute på havet och se kapare närma sig. Vad kan ha hänt med dem som råkade ut för kapare?
- Förutom lagligt kaperi och illegalt sjöröveri förekom en del andra skumma verksamheter som vrakning och smuggling längs våra kuster. Hur kan dessa verksamheter i vissa fall ha hängt ihop?
- Titta på en karta över Skagerrak och se hur vattenvägen mellan Norge, Danmark och Sverige leder in mot Östersjön. Fundera över vilka länder alla förbipasserande skepp kom från, och var längs kusterna det passade bra att hålla till som kapare eller sjörövare.

Tips

- **För barn:** Besök Havets Hus i Lysekil och ta del av barnutställningen om Skagerraks kapare.
- **För barn och vuxna:** Gör ett besök på Sjöfartsmuseet Akvariet i Göteborg. Deras basutställning Segelfartygens tid handlar om 1600- och 1700-talens spännande historier på haven, och här hittar man även en liten del om kaparredaren Lars Gathenhielm och hans hustru Ingela.

LIVET OMBORD

Det kunde finnas allt från runt 15 till drygt 40 besättningsmän på ett kaparskepp. Hur många berodde på hur stort fartyget var. Rollerna ombord var inte alltid lika tydligt definierade som på flottans militära skepp, förutom att en kapten alltid var kapten förstås. Viktigast av allt var att hitta dugliga sjömän som inte drog sig för att ta fram sitt vapen och vara med i en blodig närstrid när det var dags att ge sig ut på kap.

Kaparskeppen gick nästan dagligen ut på havet för att spana och göra räder, för att sedan återvända hem till sina hamnar igen. Då och då hände det att man var ute och seglade flera dagar i sträck. Då fick besättningen turas om att sova under däck i hängkojer.

Vi vet egentligen inte så mycket om hur det var ombord på dessa fartyg. Desto fler beskrivningar finns det från militära skepp, om hur flottans män hade det. Och det var ingen dans på rosor precis.

De kalla, salta vågorna som sköljde upp över skrovet, tillsammans med regn och rusk, gjorde att kläderna ibland inte torkade på flera dagar. Både byxor och jackor tillverkades därför i vadmal, ett bearbetat ylletyg som både var vattenavvisande och höll värmen.

Maten var ensidig och bestod mest av gryns och fläsk. Det var

bara kaptenen och andra besättningsmän med högre befattningar som fick njuta av lite bättre råvaror. Kapten stod förstås högst i rang. Längst ner i hierarkin var skeppsgossarna, även kallade allt-i-allon. Dessa var ofta unga män eller pojkar som fungerade som lärlingar. Många gick till sjöss redan i tioårsåldern eller yngre tonåren.

Det kunde vara trångt ombord och det var inte enkelt att sköta sin hygien. Smutsen, trängseln, den dåliga kosten, kylan och fukten gjorde att sjukdomar snabbt kunde slå rot och spridas, för att inte tala om löss och annan ohyra. Som toalett använde besättningen trärännor som tömdes ut i havet. Stanken ombord var säkert fruktansvärd.

Ta reda på

- Nämn några olika fartygstyper som var vanliga under 1700-talet och början av 1800-talet. Vad kunde det vara för skillnad mellan ett stort örlogsfartyg, en ostindiefarare och ett kaparskepp?
- Hur fördelades priset (bytet) mellan besättningen?
- Räkna upp några typiska namn på kaparskepp.

Att diskutera

- Vilka hjälpmedel hade man för att kunna navigera under 1700-talet? Jämför med dagens moderna utrustning.
- Vilka uppgifter kan en typisk skeppspojke ha haft ombord? Jämför med de andra besättningsmännen och fundera över deras olika roller.

Tips

- **För barn och vuxna:** På Repslagarmuseet i Älvängen kan man lära sig allt om rep, trossar, linor och knopar. Man kan även prova på att slå rep på gamla redskap som användes på 1700- och 1800-talen.

A series of horizontal dotted lines provided for writing answers to the questions above.

KAPERIETS KÄNDISAR

Lars Gathenhielm

Olof Strömstierna

**Det finns egentligen bara en enda svensk kapare som blivit riktigt känd.
Ändå känner långt ifrån alla till honom: Lars Gathenhielm, även kallad Lasse i Gatan.
Det är ändå lite märkligt att det inte är fler namn som gått till historien. För visst finns det gott om
andra personer som gjorde starka avtryck under kaparkrigen.**

Över Lars Gathenhielms hembygd på Onsalahalvön vilar hans skugga än i dag. Det var i dessa gamla sjöfarartrakter som hans familjs imperium grundades, genom faderns skeppsbyggeri och handel med omvärlden. Och vid Masthuggstorget i Göteborg, där han senare kom att äga både mark och flera verksamheter, finns ett helt kvarter uppkallat efter honom och hans familj.

Lars hustru Ingela Gathenhielm hamnar tyvärr ofta i skuggan av sin man, men hon förtjänar verkligen att uppmärksammas. Efter Lars död tog den då 27-åriga Ingela över och utvecklade familjens gemensamma kaparimperium, även om hon också fick bita i det sura äpplet då kaparperioden led mot sitt slut. Flera av hennes avundsjuka fiender startade då rättsliga processer mot Ingela, men hon var stark i sitt försvar även om hennes tidigare beskyddare Karl XII inte längre var kvar i livet och kunde ge sitt stöd.

Andra "kändisar" som nämns i historieböckerna är Olof Strömstierna från Kåringön och dansk-norsken Peter Tordenskjöld. De var visserligen inga renodlade kapare utan de omnämns nästan enbart för sina gärningar och bravader inom flottan. Men emellanåt lär även de ha varit inblandade i privata kaparverksamheter.

En kanske inte lika hyllad men desto mer äventyrslysten man som vi ganska enkelt kan hitta historier om är engelsmannen John Norcross, som bland annat arbetade som kaparkapten åt Lars Gathenhielm. Norcross lyckades ställa till det en hel del för sig och hamnade till sist i danskt fängelse där han satt fram till sin död. Under sina dryga 30 år i fängelse skrev han en självbiografi som, även om den säkert är tillspetsad och vinklad till hans egen fördel, har bidragit till den kunskap som finns kring hans hårda liv.

HANDEL OCH PLUNDRING

Från början av 1700-talet och framåt började Göteborg växa så det knakade. Åtminstone om vi pratar ekonomiskt. Handeln tog fart och staden hade gott om intressen och kontakter i andra länder. Här fanns med andra ord många invånare med starka affärsintressen. Flera av dessa drog sig inte för att på ett eller annat sätt dra nytta av kaperiverksamheten.

Faktum är att flera etablerade köpmän, storbönder, borgare och adelsmän var ägare eller delägare i kaparfartyg i början av 1700-talet, och detsamma kom att gälla för den sista kaparperioden i början av 1800-talet. Ofta slog man sig samman i konsortier eller gemensamt ägda rederier. Vissa av kaperiets verkliga huvudpersoner, det vill säga de som höll i pengarna, var alltså aldrig själva ute till havs och kapade.

Här handlade det knappast om att vara lojal och hjälpa sitt land i nöd. Det var ett sätt att tjäna pengar och få större inflytande. Men ändå – varför plötsligt ägna sig åt kaperi när man kunde syssla med betydligt fredligare verksamheter? Svaret är helt enkelt att under krigstider infördes handelsblockader mellan olika länder. De som i vanliga fall livnärde sig på handel kunde

då inte få några inkomster, utan de behövde hitta nya lukrativa vägar. Att börja med kaperi hade därför en stark attraktionskraft på många. Exempelvis var det så rederi- och handelsfamiljen Gathe, senare Gathenhielm, klev in i kaperiverksamheten och kom att göra en karriär som hette duga.

Än i dag syns spår av inkomsterna från kaperiet i Göteborg, i några av de pampiga hus från 1700- och 1800-talen som ännu står kvar i staden. Givetvis fanns det andra viktiga orsaker till Göteborgs blomstring vid denna tid, inte minst grundandet av Ostindiska kompaniet, den stora exporten av trävaror och järn och så småningom den omfattande exporten av sill och tranolja som följde under sillperioderna.

ATT LEVA PÅ VÄSTKUSTEN

Livet längs den bohuslänska kusten var generellt väldigt torftigt och fattigt, förutom för dem som hade gjort sig en förmögenhet genom handel eller lyckats inom det militära. Bara en liten bit inåt land var de flesta bönder och det fanns gott om mindre jordbruk mellan de bohuslänska bergen. Det var framför allt fisket som lockade folk att flytta ut till kustbandet och öarna.

För att ana hur hårt livet längs den bohuslänska kusten var på den här tiden räcker det att i våra dagar vistas utomhus en mörk vinterkväll på västkusten. När stormvindarna ryter och kylan kryper in i märg och ben kan man tänka sig hur det var att leva fattigt i en liten, dragig stuga utan elektricitet och med en eldstad som enda uppvärmning. Under särskilt bistra vintrar var det inte ovanligt att människor frös ihjäl.

Att vara ute på havet och fiska var en syssla för männen. En familjefar och hans söner kunde vara ute i flera dagar och fiska och då var väntan självklart tuff för dem som var kvar i land. Många strök med ute på det oberäknliga havet.

Kvinnornas roll var att ta ansvar för hus, hem och vård av barn

och gamla. Att bli änka och ha ensamt ansvar för flera barn innebar ofta en katastrof. I bästa fall kunde kvinnan gifta om sig – kanske passande nog med en änkeman som också hade barn. Eller så ställde släktingar upp och hjälpte till. I värsta fall hamnade hon på fattighuset och tvingades tigga eller leva på allmosor.

Medelåldern på 1700-talet låg strax under 40 år, vilket till stor del berodde på den höga barnadödligheten.

Det var bara under sillperioderna som tiderna blev riktigt bra för de flesta. När sillen tog slut blev det desto tuffare att försörja sig, särskilt för dem som varit direkt beroende av sillen genom arbete i trankokeriverksamheten och den handel som uppstod kring denna.

KAPARE I SLÄKTEN?

Visst var det lagligt att kapa, men innebär det att vi enbart ska se kaparna som goda hjältar som hjälpte till att försvara vårt land? Svaret är inte enkelt, men det vi kan konstatera är att etik och moral har förändrats över tid. Det som var okej då är inte okej i dag. Man kan ändå undra vad det var som drev en ung man att kliva ombord på ett kaparskepp. Kanske var det för många drömmen om äventyr och rikedom.

När vi studerar de människoöden som finns i den svenska kaparhistorien möter vi en del tragiska figurer, men också de som blivit hyllade som hjältar. Ett exempel är furiren Johan Petter Ternstedt, som kommenderades till Marstrand och där kapade ett ryskt skepp med stor framgång. Han köpte flera gårdar för belöningen han fick för detta uppdrag, och på en av dem slog han sig till ro på ålderns höst.

Vi känner också till mästern Tomas Koch från Göteborg, som gick till sjöss med en beryktad fransk kaparkapten och sedan blev dödförklarad efter en lång frånvaro. Tomas lär dock ha återvänt för att bara kort återse sin omgifna hustru och sina barn, men gav sig sedan snabbt av igen. Vad som hände med honom är höljt i dunkel.

Sedan har vi den slipade affärsmannen Johannes Andersson och hans kompanjon: den grymme Daniel Jacobsson från Klöverön, som inte lär ha dragit sig för att hugga händerna av skeppsbrutna folk när de klamrade sig fast i relingen. Allt för att komma över deras last och sälja den som smuggelgods.

Tack vare våra svenska kyrkböcker, militära arkiv och andra gamla förteckningar kan vi hitta bevis för att de här personerna verkligen har funnits, och även kartlägga delar av deras liv. Att släktforska 200–300 år tillbaka i tiden kan ibland vara ganska enkelt. Det handlar ju inte om så jättemånga generationer, egentligen. Så, vem vet? Om du söker kanske du också hittar en kapare i din släkt.

SLÄKTFORSKNING

Biblioteken har ofta stöd för släktforskning och föredrag och andra arrangemang i samarbete med släktforskarföreningar. Bland annat tillhandahåller en del bibliotek dator med internetbaserade program och databaser för släktforskning, till exempel Genline (kyrkböcker på nätet).

Nedan ser du lite tips på olika vägar för släktforskning.

ArkivDigital

ArkivDigitals släktforskningstjänst finns på biblioteken i: Ale, Kungälv, Orust (Henån, Svanesund, Ellös), Tjörn (Skärhamn), Stenungsund och Öckerö.

Emiweb

Arkiv för in- och utvandring till och från Norden, finns på biblioteken i: Kungälv och Orust (Henån).

Genline

Databas som innehåller Sveriges kyrkböcker från framför allt 1500-talet fram till ca 1897. Finns på biblioteken i: Kungälv, Orust och Öckerö.

Riksarkivets digitala forskarsal (SVAR)

Riksarkivets digitaliserade arkiv och databaser. Kyrkböcker, folkräkningar och mycket annat. Finns på biblioteken i: Kungälv, Stenungsund, Tjörn (Skärhamn och Häggvall) och Öckerö.

På biblioteken finns också exempelvis **folkräkningar, soldat- och begravningsregister** att låna på cd.

De flesta av biblioteken samverkar också med **lokala släktforskarföreningar** och har regelbundna arrangemang kring släktforskning. Här är exempel på några föreningar i väst:

- Föreningen Orust släktforskare: www.orustgenealogi.se
- Göteborgsregionens släktforskare: grs.forening.genealogi.se
- Tjörns släktforskare: www.tjsf.org
- Öckeröarnas släktforskarförening: www.oosf.se
- Inlands släktforskarförening (för Kungälv och Stenungsund): www.insf.se
- Släktforskarföreningen i Lysekil: www.sallskapet-stromstierna.se

Hos den **riksbaserade föreningen Släktdata** finns en databas för släktforskning: www.slaktdata.org

En annan källa för släktforskning via nätet är **Ancestry**, som är en betaltjänst: www.ancestry.se

Mer hjälp för släktforskning (i västra Sverige) via nätet finns på: dis-vast.o.se

Vill du dela med dig?

Har du något spännande tips om din släkts historia eller något föremål i din ägo som har en berättelse knuten till kaparnas tid? Kanske du till och med har ett äkta kaparbrev? Kontakta i så fall gärna projektledningen för Skagerraks Kapare/Business to Heritage via: www.skagerrakskapare.se

REFERENSER OCH FÖRDJUPNING

LITTERATUR

Fakta:

Lasse i Gatan – Kaparkriget och det svenska stormaktsväldets fall. Lars Ericson Wolke. Historiska Media 1997.

Kapare och pirater i Nordeuropa under 800 år. Lars Ericson Wolke. Historiska Media 2014.

Lars Gathenhielm, kaperiverksamheten under Karl XII:s tid 1710–1719. Olof Traung. Aktiebolaget Nautics Förlag 1952.

Pirater: Sjöroveriets guldålder i Atlanten och Karibiska havet. Marcus Rediker. Karneval 2006.

Slaveri – en världshistoria om ofrihet vol. I-III. Dick Harrison. Historiska Media 2006–2008.

Havens stråtrövare: om pirater, kapare och buckanjärer. Robert Hermansson. Prisma 1999.

Johanna Hård: en sjörövarhistoria. Marianne Kindgren och Birgitta Tingstad. Tre Böcker förlag 2013.

John Norcross, svensk kapare, europeisk äventyrare, dansk statsfånge. Karl K. S Sprinchorn. Förlagstryckeriet Thelin & C:o 1920.

Havets makter: en krönika om stormar och skeppsbrott, bärgningsväsen och vrakplundring, havsvidunder, isvintrar och sjörövare samt sjömärken, fyrar och lotsar längs Bohuskusten. Claes Krantz. 1928.

Det stora svenska äventyret – boken om svenska Ostindiska kompaniet. Robert Hermansson. Breakwater Publishing 2003.

Bland smugglare, kapare och obstinata köpmän: Göteborg genom tiderna ur ett tullperspektiv. Rickard Bengtson. Carlsson 2006.

Handelsfamiljer på Stormaktstidens Europamarknad, 4 delar. Christina Dalhede. Warne Förlag 2001–2006.

Jonas Alströmer – en man och hans livsverk. Karl-Henrik och Anders Suneson. Instant Book AB 1999.

Bohuslän – ett gränslands historia. Carl Cullberg. Bohusläns museum 1993.

Så levde vi: fest och vardag i forna dagars Sverige. Jane Fredlund. ICA Bokförlag 2008.

Roman:

Porto Francos Väktare. Ann Rosman. Ponto Pocket 2011.

För barn och ungdomar:

Kapare och sjörövare. Alf Åberg. Natur & Kultur 2010.

Boken om sjörövare. Ulf Sindt. Alfabeta 2012.

Pirater! Celia Rees. Rabén & Sjögren 2003.

Bokserien om Jack Sparrow (från filmen Pirates of the Caribbean). Rob Kidd, Irene Trimble, Ted Elliott, Terry Rossio. 2006–2010.

Sanna historier om pirater. Lucy Lethbridge. Historiska Media 2006.

A storm at sea (engelska). Bess Bones. Disney Press 2007.

FILM

Captain Phillips. Från 2013, i regi av Paul Greengrass med Tom Hanks och Barkhad Abdi i huvudrollerna. Om kapning i modern tid.

PÅ NÄTET

www.alltomhistoria.se/artiklar/lasse-i-gatan
Bra artikel om Lars Gathenhielm.

www.ostindiska.se/Svar-vanl-fragor/livetombord.htm
Om hur livet ombord på segelfartyg under 1700-talet fungerade.

ÖVRIGA TIPS

Gruppen LongKalsong från Göteborg har en barnföreställning som heter Sjörovarresan, som vänder sig till barn ca 3–9 år. www.longkalsong.se

Håll utkik efter artisten **Stefan Anderssons historiska föreställningar**, där man förflyttas till 1700-talets myllrande tidsepok. www.stefanandersson.se

ANTECKNINGAR

A series of 20 horizontal dotted lines for taking notes.

ANTECKNINGAR

Handwriting practice lines consisting of 18 horizontal dotted lines.

Text: Malin Husár, Baxna kommunikation • Form: Erika Alsin, Alsin Design • Foto: Andreas Olsson, aofoto
Projektledning: Cia Säll-Lantz, B2H/Lysekils kommun • Pr och kontakter: Anja Praesto • Tryck: Cela Grafiska

En investering för framtiden

